

Israël en de kerk

In november 1981 spreekt de gezamenlijke vergadering van de Hervormde en Gereformeerde synoden uit dat gescheiden kerken dichterbij elkaar komen wanneer zij met Israël in gesprek treden. De ontmoeting tussen kerk en synagoge dient prioriteit te hebben in de oecumene, want 'sleutel van de oecumene is Israël'. De blijkbaar moeilijk te winnen vrede in de 'huishoudelijke twist'¹ die Samen op Weg is, scoort op het terrein van Kerk en Israël zeker niet laag.

In de loop van de twintigste eeuw hebben de Samen op Weg-kerken vele theologische voortrekkers gekend op het nog onontgonnen veld van de relatie tussen Kerk en Israël.² Zij hebben in hun speurtochten grensverkeer³ en ook het overschrijden van grenzen niet geschuwd.⁴ We denken aan Miskotte en zijn intuïtie waarmee hij in de jaren dertig het jodendom als 'religie sui generis' beschreef en het als 'vraag aan de kerk' ontdekte⁵, aan Van Ruler en zijn greep om Israël te duiden als subject van het apostolaat⁶, aan Noordmans in zijn krachtige meditaties⁷ en zijn vermaan tot terughoudendheid tegenover een te voorbarige Israël-theologie, aan Mönnich en zijn worsteling om mee te komen in de uittocht van Israël⁸, aan Kroon en zijn scherpe bezinning op het schisma tussen kerk en synagoge⁹, aan Flesseman-van Leer en Berkhof en hun volhardend belijden van de gegeven band tussen Israël als volk en als land¹⁰, aan Hasselaar en zijn opmerkingen over de eenheid van Israël en de kerk¹¹, aan Schoon en zijn pionierswerk in Nes Ammim en in het in 1981 opgerichte

¹ A.A. van Ruler, *Theologisch Werk*, deel III, Nijkerk 1971, p. 98.

² Al is de theologische inbreng voor een groot deel van Hervormde kant gekomen, beschouw ik toch de bezinning van de afgelopen halve eeuw als een gemeenschappelijke van Hervormden, Gereformeerden en Lutheranen. Inhoudelijk vallen er op het terrein van Kerk en Israël geen grote verschillen tussen de drie kerken te constateren. In het kader van dit artikel moeten vele namen en onderwerpen onvermeld blijven. Ik verwijs naar de literatuurvermelding voor bredere informatie. Ook de oecumenische samenwerking op het gebied van Kerk en Israël in Nederland moet hier grotendeels onbesproken blijven. Ik wijs op de unieke ontmoeting in het *Interkerkelijk Contact Israël*, opgericht in 1944, waarin naast verschillende kerken de 'Nederlandse Vereniging voor Jesjoea Hammasjach belijdende Joden' vertegenwoordigd is. Ook noem ik de bezinningsplek 'De kerk en het Joodse volk' bij de Raad van Kerken in Nederland.

³ S.Gerssen, *Grensverkeer tussen Kerk en Israël*, 's-Gravenhage 1986.

⁴ Voor een overzicht: H. Vreekamp, *Zonder Israël, niet volgroeid*, Visie op de verhouding tussen Kerk en Joodse volk van hervormde zijde, Kampen 1988, 1992². Ook: J.H. Grolle, *Gesprek met Israël*, 's-Gravenhage 1949.

⁵ Voor een inleiding met verdere literatuurverwijzing: H. Vreekamp, *Israël vraagt - Miskotte en het jodendom*, in: *Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976)*, Brug tussen cultuur en theologie, Kampen 1995, p. 46vv.

⁶ A.A. van Ruler, *Het apostolaat der kerk en het ontwerp-kerkorde*, Nijkerk 1948, p. 125vv.

⁷ O. Noordmans, *Verzamelde Werken*, deel 8, Kampen 1980, met name p. 419vv.

⁸ C.W. Mönnich, *Een tak van de wilde olijf*, het Griekse erf en de weg van Israël, Baarn 1984.

⁹ Zie: Jurgen van de Herik, *Een voorganger over Israël*, Ds. K.H. Kroon, voortrekker bij het gesprek tussen de Synagoge en de Kerk, Kampen 1988².

¹⁰ E. Flesseman-van Leer, *Geloven vandaag*, Nijkerk⁶, p. 177vv. Zie voor een inleidend overzicht over 'Israël bij Berkhof' de artikelen van S. Schoon en H. Vreekamp in: A. van de Beek e.a., *Waar is God in deze tijd?*, De betekenis van de geschiedenis in de theologie van Dr. H. Berkhof, Nijkerk 1994, p. 85-125.

¹¹ J.M. Hasselaar, *Opmerkingen over de eenheid van Israël en de kerk onder missionaire en ecclesiologische belichting*, in: *Al luisterend ...*, 1977, p. 20vv.

‘Overlegorgaan van Joden en Christenen in Nederland’¹², aan Schoneveld en zijn inzet voor de ‘International Council of Christians and Jews’¹³.

Mede op grond van de theologische heroriëntatie begonnen de kerken officieel hun relatie tot Israël anders te verwoorden dan voorheen. Een overzicht van de afgelopen halve eeuw met het oog op de agenda van vandaag en morgen:

1. De kerkorde van 2002

‘De roeping van de kerk’, waarmee de kerkorde van 2002 opent, kent twee artikelen over de verhouding tot Israël, namelijk I-1 en I-7. Hierin komen drie fundamentele bepalingen ter sprake:

1. *De Protestantse Kerk in Nederland is overeenkomstig haar belijden gestalte van de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk die zich, delend in de aan Israël geschonken verwachting, uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God.* (Art. I-1). Het nieuwe in deze woorden, ontleend aan de Hervormde kerkorde, is dat de kerk zegt uit te zien naar het koninkrijk van God, *delend in de aan Israël geschonken verwachting*. De kerk spreekt dus uit dat zij wat haar toekomstperspectief betreft niet op eigen benen staat, maar dat zij participeert in de verwachting zoals geschonken aan Israël.

2. *De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël.* (Art. I-7) In deze zin, afkomstig uit de Gereformeerde kerkorde, spreekt de kerk haar verbondenheid uit met het *volk* Israël, dat in 1942 werd aangewezen voor definitieve uitroeiing maar dat in 1948 weer zichtbaar op de kaart van de volkerenwereld kwam te staan. De kerk is geroepen aan haar verbondenheid ‘gestalte’ te geven, het volk Israël niet in de steek laten in goede en slechte tijden, in ziekte en gezondheid, in leven en sterven.

3. *Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God.* (Art. I-7). Deze passage van Hervormde origine verwoordt de relatie tot het Joodse volk als *gesprek* van aangezicht tot aangezicht. Waarover dit gesprek handelt, hangt vanzelf van overeenstemming tussen beide partners af. De kerk als *Christus-belijdende* geloofsgemeenschap zoekt van haar kant met het volk Israël een gesprek over het verstaan van de Heilige Schrift. Met name zou zij willen spreken over de komst van het Koninkrijk van God.

In *Ordinantie 1* (over het belijden) wordt in artikel 2 *het gesprek met Israël* nader uitgewerkt:

1. *De kerk is geroepen in al haar geledingen het gesprek met Israël te zoeken en gestalte te geven aan de verbondenheid met het volk Israël.*
2. *De generale synode - daarin bijgestaan door organen van de kerk die op dit terrein werkzaam zijn - heeft hierbij in het bijzonder tot taak:*
 - *het onderzoek van de Heilige Schrift ten aanzien van de vragen met betrekking tot Israël te bevorderen,*
 - *leiding te geven aan de verdieping en verbreding van het inzicht van de kerk in de weg van God met Israël en het gesprek met Israël,*
 - *het inzicht in en bestrijding van antisemitisme te bevorderen,*

¹² Simon Schoon, *Onopgeefbaar verbonden*, Op weg naar vernieuwing in de verhouding tussen de kerk en het volk Israël, Kampen 1998.

¹³ J. Schoneveld, *De Bijbel in het Israelische onderwijs*, in: *Verkenning en Bezinning*, 16/3, Kampen 1982.

- *de gemeenten toe te rusten tot de ontmoeting met Israël,*
- *de aandacht voor de plaats van joodse leden van de kerk te bevorderen,*
- *de arbeid ten behoeve van Israël in de verschillende geledingen van de kerk te coördineren.*

3. *De arbeid met en ten behoeve van Israël wordt zoveel mogelijk verricht in samenwerking met organen van andere kerken die in deze arbeid werkzaam zijn.*

Een pakket van zes taken (lid 2) wacht op uitvoering, en wel op basis van de kerkorde (lid 1) en bij voorkeur in oecumenisch verband (lid 3). Voorop staat het onderzoek van de Heilige Schrift. Een protestantse kerk hecht aan het uitgangspunt van het *sola scriptura*. De oude woorden willen herlezen zijn in het licht van de nieuwe geschiedenis van het jodendom. Van hieruit hoopt de kerk te komen tot verdiept en verbreed inzicht in de weg van Israël, in de geschiedenis van dit volk tot op vandaag. Vandaar zoekt zij het gesprek, het oogcontact met het Joodse volk. In Joodse ogen valt te lezen hoe vernietigend het kwaad van de jodenhaat is. Inzicht in en bestrijding van het antisemitisme tot in de bodem van de kerk is noodzakelijk. Op deze wijze komen we tot de ontdekking dat we als gemeente van Christus nog altijd bitter slecht zijn toegerust tot het voeren van een gesprek met Joden. Ook ontdekken we opnieuw hoe de eerste volgelingen van Jezus Joden waren en hoe in elke generatie Joodse leden present zijn in een kerk die nagenoeg geheel heiden-christelijk is geworden.

2. De voorgeschiedenis

'Fundamenten en Perspectieven van belijden' van 1949

De commissie die de nieuwe Hervormde kerkorde voorbereidde, was al in 1946 ervan overtuigd dat het tot een 'opnieuw belijden' van de kerk moest komen. Duidelijk zou moeten uitkomen dat het belijden op de eigentijdse geschiedenis betrokken is. Uitgangspunt van de in 1949 door de Hervormde synode aanvaarde 'proeve van hernieuwd reformatorisch belijden'¹⁴ is *de prediking van het Koninkrijk Gods*. Dit onderwerp was tot nu toe in de bestaande belijdenisgeschriften op de achtergrond gebleven. Vanuit de prediking dat God de Koning is van zijn heilsdaden en van zijn koninkrijk dat *kómt* en dat er in Christus en door de Geest ook al is, komen tot nu toe verwaarloosde stukken van de leer meer in het licht, zoals: de geschiedenis, het persoonlijke leven en de bestemming van Israël. Over Israël wordt gesproken in artikel 3, gewijd aan de verkiezing van Israël, en in artikel 17, waar heden en toekomst van Israël ter sprake komen. In de toelichting bij het laatstgenoemde artikel wordt gezegd dat men de inhoud in oude belijdenissen tevergeefs zal zoeken, maar dat het uitdrukkelijk belijden van de blijvende plaats van Israël in verband staat met het weer oplevend antisemitisme na de Eerste Wereldoorlog. In elk geval moet de gangbare gedachte dat de uitverkiezing van Israël door die van de gemeente vervangen is, worden afgewezen.¹⁵

Israëlzondag in 1949

¹⁴ *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1955*, 's-Gravenhage z.j., p. 78-111.

¹⁵ Miskotte schreef een diepgaand commentaar op *Fundamenten en Perspectieven* in *De kern van de zaak*, Nijkerk 1950.

Op 20 mei 1949 wordt in de Hervormde synode het verzoek van de Raad voor Kerk en Israël besproken om 'een bepaalde zondag, de zondag voor de Grote Verzoendag bij voorkeur, te bestemmen voor opwekking van liefde voor Israël. Op die zondag kome in de prediking uit, wat de plaats en de toekomst van het Joodse volk is in de heilsgang van het Koninkrijk Gods. De dienst drage in hoge mate het karakter van een gebedsure.'¹⁶ Zonder noemenswaardige discussie besluit de synode aan dit verzoek gehoor te geven. Met ingang van 1949 zal jaarlijks de Israëlzondag worden gehouden, voorafgaande aan Israëls Grote Verzoendag. Deze laatste bepaling is echter al in 1950 gewijzigd in een vaste datum. De eerste zondag van oktober zal Israëlzondag heten. Vanaf 1985 participeerden de Gereformeerden officieel in de viering van de Israëlzondag, terwijl in 1988 de Lutheranen volgden.

Kerkorde van 1951

In 1951 wordt de nieuwe Hervormde kerkorde van kracht, waarin onder het apostolaat als eerste het gesprek met Israël wordt genoemd:

Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap gesteld in de wereld om Gods beloften en geboden voor alle mensen en machten te betuigen, vervult de Kerk, in de verwachting van het Koninkrijk Gods haar apostolische opdracht in het bijzonder door haar gesprek met Israël, door het werk der zending, door de verbreiding van het Evangelie en de voortdurende arbeid aan de kerstening van het volksleven in de zin der Reformatie. (Art. VIII-1).¹⁷

Van Ruler, inspirator van deze passage, poneert dat Israël niet alleen een aparte maar bepaald ook de eerste plaats in het apostolaat heeft. Het volk Israël valt niet onder het 'werk der zending' noch onder de 'arbeid der kerstening' en dat ligt aan 'de geheel enige positie van het uitverkoren volk in de raad en de daad Gods.'¹⁸ Hoewel voor Van Ruler Israël ook het eerste object van het apostolaat van de kerk is, is het 'nog veel meer het eerste en eigenlijke subject van het apostolaat.' Belangrijkste conclusie voor de ecclesiologie is dat de kerk zichzelf en haar positie in de wereld alleen recht kan verstaan, 'wanneer zij een voortdurende ontmoeting en confrontatie met Israël heeft.'¹⁹ Zo kan de kerk tegenover de roomse katholiciteit de jeruzalemse terugvinden. Zij is immers niet meer dan enige wilde takken op de stam van Israël geënt.

Het verwoorde onderscheid tussen het gesprek met Israël enerzijds en de zending onder de volken anderzijds is van fundamentele aard. Israël behoort niet tot de volken en de synagoge blijft naast de kerk bestaan. Het blijvende onderscheid tussen Israël en de volken ook in en na de komst van Jezus Christus, moet theologisch worden gehonoreerd. De met de verkiezing van Israël gegeven dualiteit van Israël en de volken als stuwende kracht van de geschiedenis, vormt grondtoon in het apostolaat.

Het gesprek met Israël is uniek, omdat deze ontmoeting wordt gezocht vanuit de tekst van het Oude Testament. Artikel VIII-2 luidt: *De Kerk richt zich in het gesprek met*

¹⁶ Zie *Zonder Israël niet volgroeid, a.w.*, p. 35vv.

¹⁷ De ontwikkeling van zending tot gesprek vond erkenning van Joodse kant: 'The Reformed Church of the Netherlands was also the first to mould a more positive theological approach to Judaism, in one of its publications, *Israel and the Church* (1960), and to advocate the adoption of a dialogue in place of missionary activities' (*Encyclopaedia Judaica*, Volume 13, Jerusalem 1978⁴, p. 1252). Zie ook: A. de Kuiper, *Israel tussen zending en oecumene*, Wageningen 1964. Over de kerkorde uitvoerig: P. van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde*, Een praktische toelichting, Zoetermeer 1991.

¹⁸ Van Ruler, *a.w.*, p.126.

¹⁹ *A.w.*, p.127.

Israël tot de synagoge en tot allen, die bij het uitverkoren volk behoren, om hun uit de Heilige Schrift te betuigen, dat Jezus de Christus is. Uit de Heilige Schrift, bepaaldelijk uit het Oude Testament, zo wilde Van Ruler graag geformuleerd zien. Daarin kreeg hij van de synode niet zijn zin. De kerk kent een nagenoeg onwrikbare overtuiging dat het getuigenis van Jezus uit het Nieuwe Testament moet worden geput.

'Israël en de Kerk' van 1959

In juni 1959 biedt de Hervormde synode de gemeenten de studie 'Israël en de Kerk' aan. Dit is het eerste kerkelijk rapport dat geheel gewijd is aan de relatie tot het Joodse volk.²⁰ Ingegaan wordt op de wortels van het antisemitisme en de vragen die de stichting van de staat Israël oproept. Ook komt de vraag aan de orde naar Israël in de kerk. De gemeente van Christus wordt principieel gevormd uit Israël en de volken, aldus de studie.

Handreiking 'Israël - volk, land en staat' van 1970

In de Handreiking van 1970 heeft de Hervormde Kerk zich als eerste in de oecumene officieel 'bemoeid' met de landbelofte van Israël.²¹ Directe aanleiding was de conferentie van de Wereldraad van Kerken van 1968 in Uppsala. Daar was een resolutie over het geschil in het Midden-Oosten op zo'n eenzijdige wijze aangenomen, dat de Nederlandse afgevaardigden een protestbrief naar Genève zonden. De noodzaak was gebleken van doordenking van de vraag of de staat Israël een *theologische* relevantie heeft.

De scopus van de *Handreiking* is dan ook een beperkte, namelijk de vraag 'of ook de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft'. De staat Israël is het zichtbare *teken* in onze dagen dat van Godswege verbond en land voor Israël bijeen horen.²² Omdat de aanvaarding van een eigen staatsvorm voor Israël gebaseerd is op de blijvende band met het land krachtens de belofte, berust deze *uiteindelijk* op geloofsgronden, aldus de *Handreiking*.²³ Uitgangspunt is het belijden van de roeping en de verkiezing van Israël. Gegeven deze basis wordt gesteld dat van het verbond, waarin de verkiezing zich realiseert, *het land* een wezenlijk element is.

In het Nieuwe Testament wordt niet wordt met zoveel woorden uitgesproken dat de band tussen volk en land van Godswege gehandhaafd blijft, maar ook vinden we niets waaruit het tegendeel blijkt. Dat laatste is niet zo verwonderlijk: '...omdat Christus geen breuk

²⁰ Uitgave van het Lectoraureau der Nederlandse Hervormde Kerk, 's-Gravenhage 1960. Over achtergrond en inhoud: H. Vreekamp, *Israël en de kerk*, Verkenning en bezinning rond een Hervormde studie uit 1959, in: *Verkenning en Bezinning*, 21/2, Kampen 1987.

²¹ 's-Gravenhage 1970. Uit de grote hoeveelheid literatuur: S. Gerssen, *Modern Zionisme en Christelijke theologie*, Kampen 1978, p. 176vv. In het blad *In de Waagschaal* werd de discussie in alle hevigheid gevoerd, zelfs zo dat het blad er onder bezweek. Het geding is samengevat in: *Wat het zwaarst weegt*, Artikelen uit 'In de Waagschaal', Baarn 1971, p. 153vv. Een duidelijke tegenstem tegen de Handreiking: *Geen plek om het hoofd neer te leggen*, Israël en de Palestijnen, theologische verheldering van een politiek conflict, Baarn 1983.

²² Dr E. Flesseman-van Leer stelt tijdens de Hervormde Predikantenvergadering op 26 april 1949 in Utrecht, nog geen jaar na de oprichting van de Joodse staat: 'Israël is het zichtbare teken van Gods genade, die niet aflat. Ik meen dit zichtbare teken te mogen zien in de concrete vorm, die Israël gekregen heeft in de staat Israël' (*Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 3/6, aug. 1949, p. 420vv.). De studie *Israël en de Kerk* uit 1959 stelt dat de kerk in de staat Israël een drievoudig *teken* kan opmerken, namelijk een teken van onze *onmacht*, doordat slechts weinig christenen in de volle zin des woords zich hebben ingezet toen Israël in zijn naakte bestaan bedreigd werd, een teken van *de trouw van God* bij alle ontrouw en ongeloof van mensen en een teken dat het volk van God van Godswege op *een nieuwe weg* wordt gezet, waarin God het een nieuwe kans schenkt om zijn verkiezing te vervullen en waarbij Israël vóór alles nodig heeft zijn Messias te vinden. De *Rheinische Landessynode* van 1980 spreekt van *zeichenhafte* Analogie.

²³ De theologische hoogspanning zit in het woord *uiteindelijk*. De staat is geen *theologoumenon* op zich, maar als het er op aankomt berust *deze* staat, vanwege de band tussen *dit* volk en *dit* land, op geloofsgronden.

betekende in de verhouding tussen het volk en het land werd daarover niet gesproken'. Hiermee is een *nieuw* theologoumenon verwoord, namelijk dat het onderscheid tussen het Joodse volk en de andere volken, hetzij uitdrukkelijk, hetzij stilzwijgend, in de meeste delen van het Nieuwe Testament ook na Christus wordt verondersteld. Jezus Christus betekent voor de volkeren iets fundamenteel anders dan voor Israël: 'Het joodse volk wordt door Hem teruggeroepen tot die God die zich aan dit volk vanaf het begin verbonden had. Daarentegen betekent Jezus Christus voor de volkeren niet dat zij naar hun oorsprong worden teruggeroepen, maar integendeel naar iets totaal nieuws in hun geschiedenis'. De Handreiking gaat er van uit dat het Joodse volk zoals dit zich in onze tijd aan ons voordoet, de voortzetting is van het Israël waarover het Oude en het Nieuwe Testament spreken. Ook na de laatste beslissing die in Jezus Christus is gevallen, gaat de(z)e geschiedenis nog door. De belofte van God aangaande de blijvende verbondenheid van volk en land geldt evenwel niet op gelijke wijze voor de band tussen volk en staat. De kerk stelt zich in de huidige situatie op grond van de bijzondere plaats van het Joodse volk achter het bestaansrecht van de staat Israël.' Gewaagd wordt van de 'relatieve noodzaak van de staatsvorm'. De *Epiloog* van de Handreiking vat samen waarom de kerk zich over de staat Israël uitspreekt: 'Israëls weg is nauw verbonden met de *verwachting* van de kerk. Daarom kunnen wij er als christenen niet over zwijgen'.

In 1988 besluit de Hervormde synode tot een voortgaande bezinning op de inhoud van de Handreiking van 1970²⁴, waarin moet worden uitgegaan van Gods trouw aan Zijn volk en waarin de stem van de christenen in het Midden Oosten mede gehoord wordt. In het voorjaar van 1995 biedt de commissie het resultaat van de bezinning aan: 'Over één ding zijn wij het van harte eens: de komst van Christus betekent niet dat de verkiezing van Israel sindsdien tot het verleden zou behoren. Het Nieuwe Testament spreekt duidelijk anders'. Het lukte binnen de commissie echter niet tot een gemeenschappelijke theologische visie te komen. Twee onderscheiden theologische grondlijnen staan naast elkaar. In de ene lijn wordt het blijvende onderscheid tussen Israel en de volken, ook na de komst van Christus, benadrukt. In de andere lijn wordt het accent gelegd op de wezenlijke eenheid van Israel en de volken door en na de komst van Christus.²⁵

Wijziging van de kerkorde

Van meet af aan riep de kerkordepassage van 1951 om het gesprek met Israël als een *levende* ontmoeting van aangezicht tot aangezicht. De vraag kwam op of de kerkorde toch niet een soort eenrichtingsverkeer vanuit de kerk veronderstelt, terwijl het zou moeten gaan om wederkerigheid tussen kerk en synagoge. In november 1978 wordt op de volgende punten een verandering voorgesteld:

- De zinsnede 'in de verwachting van het Koninkrijk Gods' moet worden vervangen door 'delend in Israëls verwachting van het Koninkrijk Gods'.
- De bewoording dat de Kerk 'zich richt' tot de synagoge moet klinken als de Kerk 'zoekt het gesprek met Israël'.

²⁴ Voorzitter van de Commissie voortgaande bezinning was dr K.Blei, die zijn visie neerlegde in *Naar een nieuw rapport over 'Israël, volk, land en staat'*, in: *Kerk en Theologie*, 42/3, juli 1991, p. 180vv.

²⁵ Zie: Pierre Lenhardt, *De betekenis van het land Israël voor christenen*, in: G.H. Cohen Stuart (red.), *Een bevrijdend woord uit Jeruzalem?*, In gesprek met Joodse en Palestijnse bevrijdingstheologie, 's-Gravenhage 1991, p. 93vv.

- De woorden 'om hun uit de Heilige Schrift te betuigen, dat Jezus de Christus is' dienen te worden vervangen door 'opdat het voor Israël en de Kerk beiden tot grotere klaarheid moge komen inzake het getuigenis der Heilige Schrift, dat Jezus de Christus is'.
- De opdracht om het Evangelie te brengen aan hen die tot het volk Israël behoren, dient te worden geschrapt en vervangen door een drietal nieuwe taken, namelijk: de toerusting van de gemeente tot de ontmoeting met Israël, het bevorderen van inzicht in wezen en vormen van het antisemitisme en het bestrijden daarvan en de christelijke dienst aan Israël.

In de nota 'Getuigend Leerlingschap' van 1979 wordt het voorstel om voortaan te lezen 'delend in Israëls verwachting van het Koninkrijk Gods' als volgt toegelicht: 'Wat (...) in een kerkorde moet staan is, dat de kerk niet een eigen en eigensoortige toekomstverwachting koestert, maar dat zij deelt in Israëls verwachting en dat zij juist in haar gesprek met Israël haar apostolische opdracht vervult. Pas nadat dit gesteld is kan op legitieme wijze gesproken worden over zending en apostolaat'.²⁶

Op 14 maart 1991 wordt het slot geschreven in een verdubbelde zitting van de synode. Voortaan belijdt de kerk dat zij haar apostolische opdracht in de wereld vervult 'delend in de aan Israël geschonken verwachting van het Koninkrijk van God'. Elke verwijzing naar Jodenzending ontbreekt. De taak om het Evangelie te brengen aan Israël is vervangen door de in 1978 voorgestelde drieslag van toerusting van de gemeente, bestrijding van het antisemitisme en de dienst aan Israël.

Aan Gereformeerde zijde was eveneens een revisie van de kerkorde ingezet. Op 25 november 1991 werd Artikel 93-1 van de Gereformeerde kerkorde als volgt vastgesteld: *De kerken zijn geroepen gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid van de gemeente van Christus met het volk Israël en te zoeken naar gelegenheid voor Joden en Christenen tot wederzijds getuige zijn.* Tot dan toe luidde de tekst: 'De kerken zullen zich richten tot de Joden in en zo mogelijk ook buiten Nederland om hun uit de Heilige Schrift te betuigen, dat Jezus de Christus is'. In een uitvoeringsbepaling wordt opgenomen dat de nieuwe formulering van Artikel 93, anders dan de bestaande, gebaseerd is op een door de jaren heen gegroeide wederzijdsheid in de relaties – formeel, én in andere verbanden – tussen Joden en Christenen, die ruimte biedt voor overleg en gesprek, waarin Christenen voor hun deel getuige zijn in woord en daad van hun geloof in Jezus Christus als de levende Heer.²⁷

Al kent de Lutherse kerkorde geen expliciete passage over de verhouding tot Israël, de Lutherse inbreng op het terrein van Kerk en Israël is groot. De Lutheranen in Nederland hebben zich geprofileerd als voortrekkers met name op internationaal terrein, zoals binnen de Lutherse Wereldfederatie, waarbij onder vele anderen de namen van J.P. Boendermaker²⁸ en W. Bleij genoemd dienen te worden.

²⁶ De nota in de oorspronkelijke versie is van de hand van dr S. Gerssen.

²⁷ Zie: H.L. van Stegeren-Keizer, *Kerk en Israël 1965-1995*, in: *Een kerk op zoek naar Israël*, Geschiedenis van het deputaatschap voor 'Kerk en Israël' van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1875-1995, Kampen 1995, p. 232vv.; G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970*, Kampen 1996. Ook verwijst ik in dit kader naar: J.T. Bakker en D.C. Mulder (red.), *Eén bron, twee stromen*, Overwegingen over het eigene van het christelijk geloof ten overstaan van het jodendom, Zoetermeer 1994.

²⁸ De reflectie op 'Luther en de Joden' onder meer in: Johannes P. Boendermaker, *Martin Luther – ein 'semi-iudaeus'?*, in: *Die Juden und Martin Luther – Martin Luther und die Juden*, Neukirchen 1985, p. 45vv. Zie ook: Andreas Wöhle, *Dilectio legis*, Amsterdam 1995.

3. Perspectief en vragen

Het gesprek met Israël is uniek vanwege de verkiezing van Israël die als grondtoon klinkt in *beide* delen van de Schrift. In Nederland kregen wij voorgangers en verspieters die dit unicum herkenden en er theologisch naar begonnen te handelen. De Joods-christelijke relatie kreeg prioriteit op de theologische agenda.

Tegelijkertijd zou ik met nadruk de stelling van Marquardt willen verdedigen dat een vernieuwing van de Joods-christelijke verhouding zeer nauw samenhangt met een vernieuwing van de christelijk-heidense verhouding.²⁹ De kerk heeft juist in en vanuit haar gesprek met Israël de kant van de volken te zoeken om zo haar roeping ten aanzien van de cultuur van het heidendom te verstaan. Zij mag niet een 'derde geslacht'³⁰ willen zijn, het heidendom en het jodendom te boven. Delend in de verwachting aan Israël geschonken, brengt zij het anti-heidens getuigenis van de Schrift als het heil voor de volken.³¹

Berkhof liet me indertijd weten³² dat naar zijn mening Nederland wel de nieuwe vragen op het terrein van Kerk en Israël had opgepakt, maar nergens een grondige doordenking had laten volgen. Aan de Hervormde voorsprong zag hij overal rafelige eindjes. Eerder al had hij geklaagd dat het vreemd en teleurstellend is 'om te constateren, dat er weinig systematisch-theologische doordenking is geweest van het huidige jodendom en de verhouding van de kerk daartoe. Het lijkt wel of velen daarvoor terugschrikken.'³³ Recent noemt Van de Beek het 'verbijsterend dat in de grote systematisch theologische werken tot op de dag van vandaag Israël zo weinig gethemaiseerd is'³⁴. Wat ons thans te doen staat, zegt hij, is 'de losse geschriften over de holocaust en over Israël te verwerken in het geheel van de systematische

²⁹ 'Zo God wil en Hij leeft', Theologisch spreken na Auschwitz, Interview met F.-W. Marquardt door Coen Wessel, in: Anton van Hartkamp, Bettine Siertsema en Bart Voorsluis (red.), *Geloof en vertrouwen na Auschwitz*, Zoetermeer 1995, p. 92.

³⁰ Basisartikel over dit onderwerp is nog altijd: A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, I. Band, Die Mission in Wort und Tat, *Leipzig 1906*², p. 206vv. Miskotte schreef een kernachtig artikel over *Het derde geslacht* in *In de Waagschaal*, zie: K.H. Miskotte, *Verzameld Werk*, deel I, Kampen 1982, p. 336vv.

³¹ De positie van de christen tussen Jood en heiden is herkenbaar in de plaats van Hans Castorp in *De Toverberg* van Thomas Mann. Over Castorp, wandelend tussen Naphta en Settembrini en staande voor 'de christen tussen jood en heiden', schrijft Mann: 'Ze hadden hem tussen zich in, en hij keek van de een naar de ander, was het om beurten met hen eens of wierp, terwijl hij bleef staan, (...) iets van zichzelf op, natuurlijk iets hoogst ontoereikends ...' Thomas Mann, *De Toverberg*, vertaling Pé Hawinkels, Amsterdam 1992⁷, p. 586. Zie: Evert Jan de Wijer, *De Naam op de Toverberg*, De denkfiguren uit Thomas Mann's 'Zauberberg' als transparanten voor de cultuurkritiek van K.H. Miskotte, Kampen 1997.

³² Naar aanleiding van *Zonder Israël niet volgroeid*, zie noot 4.

³³ H. Berkhof, *Inleiding tot de studie van de dogmatiek*, Kampen 1982, p. 95. Intussen is een generatie theologen opgegroeid die rechtstreeks het gesprek met Israël hebben leren voeren, zowel in Israël als in ons land. Ik denk aan de kring van leerlingen rond rabbijn Yehoeda Aschkenasy en de B. Folkertsma Stichting voor Talmudica.

³⁴ A. van de Beek, *De kring om de Messias*, Israël als volk van de lijdende Heer, Zoetermeer 2002, p. 11. Van de Beek noemt de theologie van Friedrich-Wilhelm Marquardt een belangrijke uitzondering, maar laat zich vervolgens zeer kritisch hierover uit. Ik acht het werk van Marquardt richtinggevend voor de huidige theologische reflectie op het terrein van 'Kerk en Israël'. Marquardt schreef een *Dogmatiek* in zeven banden, waarbij hij zich door de Joodse stem na de *Sjoa* in de theologische rede laat vallen. Zie voor een eerste inleiding: H. Vreekamp, *Een onbedachte verhouding*, De plaats van Israël in een kerkelijke dogmatiek, in: *Verkenning en Bezinning*, nieuwe reeks no. 3, Kampen 1991, p. 39vv. Verder de inleiding van Wessel H. ten Boom, *Alleen GOD kan spreken*, Kampen 1997. In het spoor van Marquardt: B. Gijsbertsen, *Andersom denken*, Zoetermeer 1993.

theologie'³⁵. Hierbij moeten we bedenken dat de vraag wat 'systematische theologie' bedoelt te zijn, nu juist door het gesprek met Israël opnieuw open ligt. Het jodendom als 'vraag aan de kerk' heropent in elke generatie het gesprek over vanouds ingenomen posities. De volgende onderwerpen met name roepen om integratie:

Messias-belijdende Joden

'De gemeente bestaat nimmer zonder *gojim*. Maar zij is ook nooit zonder Joden. Dit geldt principieel. Het is immers wezenskenmerk van de kerk, dat zij is de plaats, waar de verzoening zich voltrekt, waar in Christus de éénheid aanwezig is tussen Israël en de volkeren', aldus de studie 'Israël en de Kerk' uit 1959³⁶. In Artikel I-1 van de nieuwe kerkorde presenteert de kerk zich als heiden-christelijke kerk. Dit wordt bevestigd door de laatstelijk toegevoegde passage in Ordinantie 1 over de bijzondere plaats van de Joodse leden van de kerk. Ecclesiologisch uitgangspunt moet blijven de kerk als lichaam van Christus, principieel bestaande uit Israël en de volken.³⁷ Daarmee zijn we weer terug bij Van Ruler en de kerkorde van 1951, waar het apostolaat zijn plaats heeft in de verhouding tussen Israël en de volken.³⁸

Israël als volk, land en staat

De geboorte van de staat Israël betekent voor de kerken de proef op de som in hun verhouding tot het Joodse volk. De creatie van deze staat is het *teken* dat *verbond, volk en land* blijvend aan elkaar gegeven zijn, als een teken van de trouw van de Eeuwige en als de 'vreemdste analogie van Pasen in de wereldhistorie'³⁹. Wie het land tijdelijk of voorgoed tussen haken zet, omdat de verhouding van kerk en synagoge ook zonder de politiek van het Midden-Oosten al ingewikkeld genoeg is, zoekt een relatie met het Joodse volk die letterlijk in de lucht hangt.

De kerk kent nagenoeg geen traditie van theologische reflectie op 'het land'. Bladeren we in het register van dogmatische handboeken, we zullen weinig of niets vinden. Met de terugkeer uit de ballingschap dient zich een nieuw hermeneutisch paradigma aan. 'Theologie na de terugkeer' wordt van de kerk gevraagd.⁴⁰ De christelijke kerk staat hiermee voor een uitdaging die zij sinds de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 heeft kunnen ontlopen. Het commentaar van Miskotte op 'Fundamenten en Perspectieven van belijden' raakt in deze complexe vragen naar mijn overtuiging nog altijd de kern.⁴¹ Het nieuwe accent is de ontdekking van *de geschiedenis*. Miskotte wijst op een gevaar dat door velen van zijn leerlingen sterkt benadrukt is: 'er is tegenwoordig een tendens bij sommigen, het geloof, dat de H. Schrift Gods Woord is, te vervangen door het geloof dat Israel Gods volk is'⁴². Een

³⁵ Van de Beek, a.w., p. 16v.

³⁶ *Israël en de Kerk*, p. 19. Zie ook: S. P. Tabaksblatt, *Bladen uit mijn levensboek*, in: *Verkenning en Bezinning*, 13/4, Kampen 1980; E.J. de Ruiter, *Op zoek naar identiteit*, *Geschiedenis van gemeenschapsvorming bij Messias-belijdende joden in Nederland*, Hardinxveld 1989.

³⁷ Zie de belangrijke dissertatie van J. Meuzelaar, *Der Leib des Messias*, Kampen 1979².

³⁸ Dekker, in zijn bespreking van het proefschrift van Marquardt, stelt terecht: 'Wanneer het thema 'Israël en de Kerk' vervangen wordt door 'Israël en de volkeren' – eerst dan komt de ruimte, waarin de contouren van het heil, dat uit de Joden is, helderder zichtbaar worden.' W.L. Dekker, *Karl Barth over Israel*, Naar aanleiding van Friedrich-Wilhelm Marquardt, *Die Entdeckung des Judentums für die christliche Theologie*, Israel im Denken Karl Barths, in: *Kerk en Theologie*, 19/1, jan. 1968, p. 56vv.

³⁹ Aldus Noordmans in *Gestalte en Geest, Verzamelde Werken*, 8, Kampen 1980, p. 322.

⁴⁰ Zie: Feitso Boerwinkel, *Einde of nieuw begin*, onze maatschappij op de breuklijn, Bilthoven 1974.

⁴¹ *De kern van de zaak*, Nijkerk 1950, pp. 42-53, 242-253.

⁴² A.w. p. 43.

nieuw soort paganisme bespeurt Miskotte in het aanleunen tegen het factum: Israël.⁴³ Een gevaar bestaat dus het volk Israël in te ruilen voor het Woord dat over dit volk en over allen scheppend en oordelend gaat. Miskotte signaleert evenwel een tweede gevaar, waarbij vergeleken het eerstgenoemde zoals hij zelf zegt lang niet zo acuut is te achten. Dat is het besef van de grote, grote meerderheid van de christenen, die menen dat het met Israël gedaán is. 'Het volk als volk heeft geen toekomst, of een nationale (blijkbaar) in de 'staat Israël'; als Godsvolk, als drager en verbreider der kennis des Heren is het voorgoed uitgeschakeld'⁴⁴

De kerk is in het huidige tijdsgewricht geroepen tot theologisch nadenken over het zionisme: 'Als er iets voor de kerk en haar theologie nu een 'Gebot der Stunde' is, dan is het zonder twijfel de rekenschap over het zionisme. Ik meen, dat de kerk in de twintigste eeuw zichzelf buiten deze rekenschap niet meer verstaan, aldus Hasselaar⁴⁵.

Antisemitisme

De naam Auschwitz zal voor altijd verbonden zijn met het menselijk bevel om het volk Israël uit te roeien tot op het laatst overgebleven kind. Daarmee zou dan ook de God van Israël in zijn oogappel dodelijk getroffen zijn. Abel Herzberg schrijft dat Hitler de verkiezing van Israël heeft 'begrepen': er kan maar één volk uitverkoren zijn.⁴⁶ Het Europese heidendom begon in de jaren dertig van de twintigste eeuw zijn eerstgeboorterecht terug te eisen ten koste van de jongere broer. Het heidendom is ouder dan Israël, en wil dat wáár hebben, desnoods met geweld. Auschwitz is de uitbarsting van het heidendom tegen Israël en de God van Israël. Herzberg is ervan overtuigd dat christenen Joden niet haten omdat zij Christus zouden hebben gekruisigd, maar omdat zij de Christus hebben voortgebracht. De heiden in de christen moet gebonden en overwonnen worden. Hij moet ingewonnen worden voor de naam van de God van Israël, zodat niet langer de held van het geweld, maar de rechtvaardige centraal staat. De Europese cultuur is gebouwd op wat wel wordt genoemd de Joods-christelijke traditie, maar daaronder ligt de laag van het paganisme.⁴⁷

Doorgaande bezinning op het gesprek met Israël

Voor voortgaande theologische doordenking kunnen we het beste aanknopen bij de nieuwe kerkorde van 2002. De verhouding met Israël is officieel opgenomen in de grondwet van de kerk, maar de consequenties daarvan zijn nog niet doordacht. Ik denk hier aan onderwerpen als eredienst⁴⁸, diaconaat, belijden en spreken van de kerk. Het geheel van de kerkorde moet worden doorlicht vanuit de vraag: welke gevolgen heeft de beleden verbondenheid met Israël voor de overige formuleringen? Wij staan aan het begin van een exercitie die zich uitstrekt over het gehele terrein van kerk en theologie en die zijn weerga in de kerkgeschiedenis niet kent. Om een voorbeeld te

⁴³ A.w., p. 243.

⁴⁴ A.w., p. 245.

⁴⁵ *Een woord in de Domkerk*, in: Prof. dr J. M. Hasselaar - *Al luisterend ...*, Een keuze uit zijn werk aangeboden ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, 1977, p. 202.

⁴⁶ Zie: A. Kuiper, *Een wijze ging voorbij – Het leven van Abel J. Herzberg*, Amsterdam 1999, p. 125vv. Ook: H.A. Obermann, *Wortels van het antisemitisme*, Kampen 1983.

⁴⁷ Miskotte schreef in 1939 *Edda en Thora* in vijf maanden tijds. Er was haast bij, zoals hij zelf zegt. Zie ook: G. Noort, *Germaanse Cultuur en Christianisatie van Noordwest-Europa*, Utrecht/Leiden 1993.

⁴⁸ Hier mogen we gebruik maken van het innoverende werk van eredienstvaardigen als W. Barnard, R. Boon, W.G. Overbosch en D. Monshouwer. Zie over hen en anderen: H. Vreekamp, *Gedachten over gedenken*, Liturgie met een hart voor Israël als bron van inspiratie voor de dogmatiek, Baarn 1991.

geven van wat mij voor ogen staat, stip ik aan de relatie aan van ‘Kerk en Israël’ met de andere onderwerpen in dit thema-nummer van *Kerk en Theologie*.

Wat betreft *Apostolaat, belijden en gemeenteopbouw* acht ik het desastreus dat in de nieuwe kerkorde zowel de term als het artikel *Apostolaat* zijn verdwenen.⁴⁹ Het gesprek met Israël, zoals Van Ruler en via hem de kerkorde van 1951 voor ogen stond, fungeert als scharnier in het apostolaat van de kerk. Deze context is in de nieuwe kerkorde vervallen. De band met Israël wordt weliswaar meteen in het eerste artikel van de grondwet verwoord, maar is als een zwerfsteen op deze plek terecht gekomen. De inhoud is bovendien gewijzigd. Volgens de Hervormde kerkorde van 1991 vervult de kerk, delend in de aan Israël geschonken *verwachting van het Koninkrijk Gods*, haar apostolische opdracht. In de nieuwe kerkorde strekt de kerk zich, delend in de aan Israël geschonken *verwachting*, uit naar de komst van het Koninkrijk van God. In het laatste geval is de verwachting niet meer *rechtstreeks* bepaald door het Koninkrijk van God. Het gesprek met Israel komt nu in Artikel I-7 ter sprake, zonder het oorspronkelijke verband van het apostolaat, als een scharnier zonder deur.

Bij *Kerk en belijden* dient te worden bedacht dat de herontdekking van Israël in de theologie integratie vraagt in het belijden van de kerk. Een eerste poging daartoe werd gedaan in *Fundamenten en Perspectieven* van 1949. Indertijd werd vanuit verschillende kerkelijke richtingen gerageerd op de proeve van hernieuwd belijden. Zo meldde de Gereformeerde Bond in 1950 bij monde van J. Severijn dat het gegrond kan zijn ‘als iemand meent, dat de belijdenisgeschriften der vaderen op een of ander punt, zeg omtrent het Koninkrijk Gods, Israël, de laatste dingen, tekort schieten’. Severijn pleit ervoor dat een onderwerp als Israël afzonderlijk in studie wordt genomen en zo geprobeerd wordt tot ‘een gewijzigd of aanvullend formulier’ te komen.⁵⁰ Vergeefs speuren we naar de relatie met het Joodse volk in de klassieke belijdenis van de kerk. Die lacune mag na de *Sjoa* en na de stichting van de staat Israël niet blijven voortbestaan.

In de *eenheid die wij zoeken* is de primaire oecumenische vraag nog altijd die van de verhouding tussen de kerken en het Joodse volk. De eenheid is gegeven in de verzoening in Christus van Jood en heiden. Het adagium uit 1981, dat Israël sleutel tot de oecumene is, geldt onverkort. Hier kon wel eens de belangrijkste bijdrage van de Nederlandse kerken aan de Wereldraad van Kerken gelegen zijn.

Aan de verhouding van *lokale gemeente en landelijke kerk* kan Kerk en Israël een belangrijke bijdrage leveren. In Nederland is de bezinning op Israël van meetaf ingezet op regionaal en plaatselijk vlak. De kerkorde van 1991 stelt dat de roeping het gesprek met Israël te zoeken rust op de gemeenten en haar kerkeraden. In de nieuwe kerkorde strekt deze roeping zich uit tot de kerk in al haar geledingen, ‘om te beginnen in de plaatselijke gemeente’ zou men kunnen aanvullen.

In de vraag van de *Migrantenkerken* komt de relatie van Evangelie en cultuur ter sprake. Theologisch blijft hier het grondthema in de verhouding van *Edda en Thora* doorklinken als de dunne wand tussen syncretisme en de scheiding der geesten.

⁴⁹ Zie: J.A.B. Jongeneel, *De apostolaatstheologie van A.A. van Ruler, in contrast met die van J.C. Hoekendijk*, in: *De waarheid is theocratisch*, Baarn 1995, p. 85vv.

⁵⁰ *Zonder Israël niet volgroeid*, a.w., p. 43.

Persoonlijk naschrift

Op 12 december 2002 bespraken de drie Samen op Weg-kerken het rapport 'Keuzes zichtbaar maken', een reorganisatie-voorstel voor de landelijke dienstenorganisatie. Een amendement met als strekking de herkenbare en duurzame presentie van het gesprek met Israël in de nieuwe organisatie, kreeg niet meer dan een kwart van de stemmen. De aanvaarding van dit rapport heb ik ervaren als een breuk met vijftig jaar Kerk en Israël. De gevolgde redenering dat vanwege noodzakelijke bezuinigingen een ieder moet inleveren, en dus ook Kerk en Israël, betekent feitelijk een loslaten van het uitgangspunt van de kerkorde van 1951. Israël valt nu juist niet onder algemene categorieën, maar is vanwege zijn verkiezing de markante uitzondering. Helaas werd in het synodebesluit de verbondenheid met Israël verdrongen. Dit valt Joodse gesprekspartners niet uit te leggen en tegenover onszelf kunnen we het niet verantwoorden.

